ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ

РЕЗВОРОВИЧ Кристина Русланівна - доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1183-613X

КУЦИЙ Михайло Юрійович - здобувач вищої освіти 2 курсу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.29

У статті досліджено правове регулювання спадкових відносин з іноземним елементом в умовах глобалізації та зростання транскордонних зв'язків. Акцентовано увагу на важливості врахування міжнародного елементу під час оформлення спадщини, зокрема коли спадкодавець є громадянином іншої держави, постійно проживає за кордоном або коли спадкове майно знаходиться поза межами України. Розкрито сутність поняття «іноземного елемента», його ознаки та значення для кваліфікації правовідносин.

Аналіз здійснено на основі положень Цивільного кодексу України та Закону України «Про міжнародне приватне право», які визначають принципи та механізми застосування колізійних норм у сфері спадкування. Окрему увагу приділено правилам вибору застосовуваного права, зокрема щодо можливості спадкодавця визначити у заповіті право держави громадянства як пріоритетне.

У роботі проаналізовано міжнародну практику врегулювання спадкових питань, зокрема міжнародні конвенції (Гаазька, Вашингтонська), а також договірну практику України щодо правової допомоги. Визначено, що попри обмежену участь України в багатосторонніх міжнародних угодах, існуюча система двосторонніх договорів дає змогу врегульовувати окремі аспекти спадкового процесу.

Узагальнено, що для забезпечення ефективного спадкування в умовах наявності іноземного елемента важливе узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами. Подальше удосконалення правового регулювання у цій сфері повинно базуватись на розвитку міжнародного співробітництва, розширенні договірної бази та активному використанні консульських механізмів для захисту прав громадян України за кордоном.

Ключові слова: спадкування, іноземний елемент, заповіт, міжнародне право, колізійні норми, спадкове майно, юрисдикція.

Постановка проблеми

У сучасних умовах глобалізації та посилення міжнародної мобільності громадян питання спадкування з іноземним елементом набуває особливої актуальності. Зростаюча кількість випадків, коли спадкодавець або спадкоємець є іноземцем, особою без громадянства, або коли спадкове майно знаходиться за межами держави, створює правову невизначеність у сфері застосування національного та міжнародного законодавства. Відмінності в підходах до регулювання спадкових правовідносин між різними країнами викликають колізії, які потребують чіткого нормативного врегулювання.

Аналіз досліджень і публікацій

Питання розглядали у своїх наукових працях такі вчені, як

Мета статті

Усебічне дослідження правового регулювання спадкових правовідносин, що містять іноземний елемент, з урахуванням сучасних викликів глобалізації, транскордонного переміщення громадян та майна.

Виклад основного матеріалу

У сучасному світі мільйони осіб щодня вступають у різні правові взаємовідносини, серед яких значне місце займають спадкові правовідносини. Ці відносини виникають не лише в межах однієї держави, а й у міжнародному контексті – особливо це актуально у зв'язку з міграційними процесами, тимчасовим чи постійним перебуванням громадян України за кордоном, а також розміщенням їхнього майна на території інших держав.

Особливе значення має питання спадкування у випадках, коли померлий мав майно або постійно проживав за межами України. Відповідно до статті 71 Закону України «Про міжнародне приватне право», до спадкових правовідносин застосовується право держави останнього постійного місця проживання спадкодавця, якщо інше не передбачено міжнародним договором або не визначено заповітом (у межах допустимого вибору права). Якщо спадщина включає нерухоме майно, діє право країни, на території якої воно розташоване. Наприклад, у разі смерті громадянина України, який проживав у Німеччині й залишив заповіт, спадкування регулюватиметься німецьким правом. А якщо його нерухомість знаходиться в Іспанії – щодо неї застосовується іспанське законодавство [3].

Спадкування є одним із найдавніших та ключових способів набуття права власності, закріпленого як у національному законодавстві, так і в міжнародному праві. Відповідно до статті 1216 Цивільного кодексу України, спадкуванням визнається перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до її спадкоємців. До складу спадщини можуть входити не лише речові права (наприклад, право власності на нерухомість), а й зобов'язальні права, зокрема права вимоги за договорами, а також обов'язки, що не мають особистого характеру [9].

Крім того, варто звернути увагу на так звану «виморочну» або «відумерлу» спадщину – майно, що залишилося після смерті особи, але спадкоємці відсутні або не прийняли спадщину. Відповідно до статті 1277 ЦК України, таке майно за рішенням суду переходить у власність територіальної громади (а у випадках, визначених законом, – у власність держави). У міжнародній практиці, відповідно до принципів міжнародного приватного права, подібна ситуація вирішується аналогічним чином: держава, на території якої розташоване майно, визнається остаточним набувачем такого майна [9].

Слід зазначити, що існують концептуальні відмінності в підходах до спадкування в правових системах континентального та загального (англосаксонського) права. У державах континентальної Європи спадкування базується на принципі універсального правонаступництва: спадкоємець вважається правонаступником усіх прав і обов'язків померлого в межах прийнятої спадщини. У країнах загального права (наприклад, Велика Британія, США) спадкоємці не вступають автоматично у всі правовідносини спадкодавця, а набувають лише залишки майна після повного задоволення вимог кредиторів. У цих країнах часто застосовується процедура управління спадковим майном через виконавця заповіту або адміністратора, призначеного судом [2, с.8].

В Україні законодавством передбачено дві основні підстави спадкування: за заповітом і за законом. Статті 1217-1228 Цивільного кодексу України визначають правила, що регулюють спадкування за заповітом. Заповіт розглядається як головна, переважна підстава спадкування. Це односторонній правочин, у якому особа вільно розпоряджається своїм майном на випадок смерті. Натомість спадкування за законом застосовується в тих випадках, коли відсутній заповіт, заповіт визнано недійсним або якщо заповітом не охоплено все майно спадкодавця [9].

Спадкові правовідносини є складною, але необхідною сферою правового регулювання, особливо в умовах глобалізації та зростання кількості випадків спадкування з іноземним елементом. Забезпечення прав та інтересів спадкоємців, ефективна координація між національним та міжнародним правом, а також чітке дотримання процесуальних норм набувають особливого зна-

чення для запобігання правовим колізіям і реалізації спадкових прав особи.

У кожній державі існує своя система правового регулювання спадкових відносин. В Україні ці питання врегульовані, передусім, положеннями Цивільного кодексу України, зокрема у Книзі шостій, яка безпосередньо присвячена спадковому праву. Цей нормативний акт визначає порядок відкриття спадщини, коло спадкоємців, черговість спадкування, правила складання, скасування та визнання заповіту, а також регламентує правовий режим виморочного майна [1, с.70].

Однак у випадках, коли спадкові правовідносини містять іноземний елемент, застосування лише норм національного цивільного законодавства є недостатнім. У таких ситуаціях необхідно звертатися до спеціального акта – Закону України «Про міжнародне приватне право», який набрав чинності у 2005 році. Цей закон створений для врегулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, включаючи справи про спадкування [5, с.309].

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про міжнародне приватне право», іноземний елемент у приватноправових відносинах може проявлятися у трьох основних формах. По-перше, коли хоча б один із учасників правовідносин є іноземним громадянином, особою без громадянства, українцем, який проживає за кордоном, або іноземною юридичною особою. По-друге, коли об'єкт правовідносин, наприклад нерухоме майно чи банківський рахунок, знаходиться на території іноземної держави. По-третє, коли юридичний факт – такий як смерть спадкодавця або укладення заповіту – мав або має місце за межами України [3].

Наявність іноземного елемента в спадкових справах спричиняє колізії права, тобто ситуації, коли виникає суперечність між нормами різних правових систем. Наприклад, у Франції чи Німеччині спадкування здійснюється за принципом універсального правонаступництва, а у Великій Британії – через процедуру управління спадковою масою за участю виконавця заповіту. Також можуть відрізнятись вимоги до форми та змісту заповіту, вік заповідача, можливість скасування заповіту, порядок визначення обов'язкової частки, строки прийняття спадщини тощо [6, .128].

З метою подолання подібних колізій законодавець у статті 71 вищезгаданого Закону визначив загальне правило щодо застосовуваного права в спадкових відносинах: право, яке підлягає застосуванню до спадкування, визначається за останнім місцем постійного проживання спадкодавця. Це правило дозволяє уніфікувати правозастосування та зменшити ризик виникнення суперечностей між нормами різних країн. Водночас закон надає спадкодавцю можливість обрати право певної держави (наприклад, своєї громадянської належності) для регулювання спадщини, що закріплюється у заповіті [3].

Однак навіть за наявності чіткого підходу до визначення застосовного права, на практиці залишається чимало спірних моментів, які потребують глибокого аналізу. Наприклад, чи визнає держава, на території якої знаходиться нерухомість, заповіт, складений відповідно до права іншої країни? Чи допускається набуття спадщини особами без громадянства? Чи підлягають визнанню в Україні рішення іноземних судів у спадкових спорах? Усі ці питання потребують врахування не лише внутрішнього законодавства, а й норм міжнародних договорів, ратифікованих Україною [8, с.7].

Питання спадкування з іноземним елементом стало особливо актуальним через війну, масовий виїзд українців за кордон і проживання частини громадян на окупованих територіях. У таких випадках виникають труднощі з оформленням спадщини, оскільки необхідно враховувати не лише українське законодавство, а й норми міжнародного приватного права. Основне правило: спадкування регулюється правом країни останнього постійного місця проживання спадкодавця, а щодо нерухомого майна — правом держави, де це майно розташоване.

Судова практика України підтверджує: спадкоємець повинен подати заяву про прийняття спадщини саме за місцем розташування нерухомого майна в Україні, на-

віть якщо інші дії вже були вчинені за кордоном або на окупованій території. Наприклад, Верховний Суд у справі № 398/1796/20 наголосив, що дії за межами України не є достатніми для оформлення спадщини на майно, що знаходиться на її території [10, с.138].

Додаткові складнощі виникають через припинення дії Конвенції 1993 року, яка раніше визначала порядок спадкування між Україною та рядом держав. Тепер спадкоємці мають діяти лише в межах національного законодавства та враховувати, що міжнародні домовленості більше не регулюють ці питання. Це вимагає більш уважного підходу до оформлення спадщини з іноземним елементом.

Слід підкреслити, що спадкування з іноземним елементом становить одну з найскладніших категорій приватноправових відносин. Вирішення подібних справ потребує комплексного підходу, що включає вивчення норм національного права, міжнародного приватного права та міжнародних угод. Адвокати, нотаріуси, судді та інші фахівці, що працюють у цій сфері, повинні володіти знаннями не лише національного законодавства, а й міжнародної практики, аби гарантувати реалізацію прав спадкоємців та захист інтересів усіх сторін [1, с.71].

Питання міжнародного спадкування нерідко супроводжуються правовими колізіями, що виникають через суттєві відмінності в підходах національних правових систем до регулювання спадкових правовідносин. Одним із ключових аспектів, що зумовлює такі колізії, є розмежування спадкового майна на рухоме і нерухоме, що характерне для більшості країн. У таких юрисдикціях нерухомість регулюється за правом її місцезнаходження (lex rei sitae), а рухоме майно – за правом останнього місця проживання спадкодавця. Проте існують країни, які не вдаються до такого розділу і застосовують одне й те саме право до всіх видів спадкового майна [10, с.130].

Така різноманітність підходів створює серйозні труднощі при вирішенні транскордонних спадкових спорів, коли в спадковій масі поєднуються об'єкти, що знаходяться в різних країнах. У таких випадках виникає необхідність застосування механізмів міжнародного приватного права, зокрема колізійних норм.

Складність уніфікації спадкового права на міжнародному рівні пояснюється не лише різними колізійними підходами, але й відмінностями в матеріальному праві. Такі відмінності охоплюють питання складання і форми заповіту, визначення обов'язкових спадкоємців, порядок відмови від спадщини, принципи спадкування за законом, а також строки прийняття спадщини.

Попри намагання створити міжнародні стандарти, на сьогодні діє лише кілька універсальних конвенцій, які регулюють окремі аспекти спадкових відносин. Серед них варто відзначити Гаазьку конвенцію про колізії законів щодо форми заповітів (1961 р.), яка встановлює визнання заповіту дійсним, якщо він відповідає вимогам форми хоча б однієї з визначених правових систем. Також слід згадати Гаазьку конвенцію 1973 року про міжнародне управління спадковим майном та Вашингтонську конвенцію 1973 року, що стосувалася міжнародного режиму збереження спадкової маси. Проте Україна не є учасником жодної з цих міжнародних угод, тому положення зазначених актів не мають прямої дії на її території [7, с.295].

Незважаючи на це, Україна активно укладає двосторонні договори про правову допомогу з іншими державами, зокрема з країнами СНД, Балканського регіону, Центральної та Східної Європи. У рамках таких договорів передбачаються положення про взаємне визнання спадкових прав, порядок встановлення факту смерті, місця відкриття спадщини, доступ компетентних органів до спадкової маси, а також реалізація прав спадкоємців. Такі договори набувають важливого значення в практиці вирішення міжнародних спадкових справ, коли йдеться про майно або спадкоємців, які знаходяться за кордоном. [1, с.71].

Регулювання питань міжнародного спадкування в Україні здійснюється відповідно до положень Закону України «Про міжнародне приватне право», який встановлює базові колізійні норми у сфері спадкових відносин з іноземним елементом.

Відповідно до статті 70 цього Закону, застосовуваним правом до спадкування визначається право тієї держави, де спадкодавець мав останнє постійне місце проживання. Однак, якщо спадкодавець був громадянином іншої держави, він має право зазначити в заповіті, що до спадкування має застосовуватися право його держави громадянства. Таким чином, українське законодавство допускає автономію волі особи щодо визначення правового режиму спадкування [3].

Цей підхід узгоджується з міжнародною практикою та забезпечує гнучкість у врегулюванні колізійних норм, дозволяючи уникати юридичних конфліктів у випадках, коли спадкове майно знаходиться в різних державах або коли спадкоємці є громадянами інших країн. Право, обране спадкодавцем у заповіті, повинно бути чітко зазначеним, інакше застосовується закон країни останнього місця проживання.

Що стосується іноземців і осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, то їх правовий статус у сфері спадкування визначається на підставі статті 26 Конституції України, де зазначено, що вони користуються тією самою системою прав і свобод, що й громадяни України, крім випадків, передбачених самою Конституцією або законами України [4].

Висновки

З урахуванням вищезазначеного, гарантується принцип рівності осіб перед законом у спадкових правовідносинах, незалежно від громадянства. Такий підхід також відображено в Цивільному кодексі України, зокрема у розділі VI, де визначаються загальні положення про спадкування. Право спадкувати за заповітом або за законом не обмежується національною належністю спадкоємця, якщо інше не передбачено законом чи міжнародними договорами України [9].

У практиці вирішення питань, пов'язаних із спадкуванням за участю іноземного елементу, визнаються права спадкоємців, які виникли на підставі законодавства інших держав, за умови, що це не суперечить публічному порядку України.

Для захисту прав громадян України на спадщину за кордоном важливу роль відіграють консульські установи України. Їх діяльність базується на двосторонніх консульських конвенціях, а також Віденській конвенції про консульські зносини 1963 року, яка передбачає повноваження консулів щодо вчинення нотаріальних дій, засвідчення документів, участі в збереженні спадкового майна, а також інформування спадкоємців [5, с.310].

Отже, питання правового регулювання спадкування з іноземним елементом в Україні є складним і багатогранним, оскільки пов'язане з колізією правових систем різних держав. Вітчизняне законодавство, зокрема Закон України «Про міжнародне приватне право» та Цивільний кодекс України, забезпечують гнучкий механізм визначення застосовуваного права, встановлюючи, що в спадкових правовідносинах пріоритет має право держави останнього місця проживання спадкодавця, або – за його волевиявленням – право держави громадянства. Такий підхід дозволяє уникати правових конфліктів, а також забезпечує реалізацію принципу автономії волі особи. Конституційні гарантії рівності прав іноземців та осіб без громадянства з громадянами України також сприяють ефективному захисту їхніх спадкових прав у межах держави.

Незважаючи на те, що Україна не є учасником основних міжнародних конвенцій у сфері спадкування, держава активно застосовує положення двосторонніх договорів про правову допомогу, що частково заповнює правові прогалини. Важливу роль у реалізації спадкових прав громадян України за кордоном відіграють консульські установи, які діють відповідно до міжнародного та національного права.

Література

1. Васильєва В. В. Проблеми спадкування частки спадкоємця за заповітом у випадку його смерті до відкриття спадщини в Україні та країнах англо-американської правової системи права. Приватне право і підприємництво. – 2016. – Вип. 16. – С. 69-72.

2. Достдар Р. М. Колізійні питання спадкування в міжнародному приватному

праві. Ольвійський форум-2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. – 2024р. – 13 с.

3. Закон України «Про міжнародне приватне право» [Електронний ресурс]: станом на 3 грудня 2016 року/ Верховна Рада України. Електрон. текст. дані. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2709-15.

4. Конституція України [Електронний ресурс]: станом на 2 червня 2016 року/ Верховна Рада України. Електрон. текст. дані. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

5. Корнєєв Ю. В., Коваль І. О. Особливості правового регулювання спадкових відносин в міжнародному приватному праві. Альманах права. – 2019. – № 10. – С. 308-312.

6. М. Бориславська. Правові та історичні передумови набуття (спадкування) майна померлої особи публічно-правовими утвореннями/ Університетські наукові записки. – 2020. – № 3-4 (75-76). – С. 125-137.

7. Михайлів М. О. Особливості правового режиму спадкування в міжнародному приватному праві. Право і суспільство. – 2020. № 4. – С. 292-301.

8. О.І. Нелін. Становлення та розвиток правової доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні // Юридична Україна. – 2020. – №8. С. 6-11.

9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]: станом на 6 жовтня 2016 року/ Верховна Рада України. Електрон. текст. дані. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

10. Яценко Х. Інститут спадкування у міжнародному приватному праві: особливості та проблеми уніфікації колізійних норм. Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. – 2023р. – С. 128-132.

SUMMARY

The article explores the legal regulation of inheritance relations involving a foreign element in the context of globalization and the growing number of cross-border connections. The emphasis is placed on the importance of considering the international aspect during the inheritance process, particularly when the testator is a foreign citizen, resides permanently abroad, or when the inherited property is located outside Ukraine. The concept of a «foreign element,» its features, and significance for the legal qualification of relations are thoroughly examined.

The analysis is based on the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Private International Law,» which establish the principles and mechanisms for applying conflict-of-law rules in the sphere of inheritance. Special attention is given to the rules for choosing the applicable law, especially regarding the testator's right to determine the law of their nationality as the governing law in a will.

The paper analyzes international practices for regulating inheritance matters, including international conventions (Hague, Washington), as well as Ukraine's treaty practice on legal assistance. It is established that, despite Ukraine's limited participation in multilateral international agreements, the existing system of bilateral treaties allows for the regulation of specific aspects of the inheritance process.

It is concluded that, to ensure effective inheritance procedures involving a foreign element, harmonization of national legislation with international standards is crucial. Further improvement of legal regulation in this area should be based on the development of international cooperation, expansion of the treaty framework, and active use of consular mechanisms to protect the rights of Ukrainian citizens abroad.

Keywords: Inheritance, foreign element, will, international law, conflict-of-law rules, inherited property, jurisdiction.